

ЧИ МАЄМО МИ ІСТОРИЧНУ НАУКУ?

Ця стаття, писана восени 1990 року, з'явилась у світ у перших двох числах "Літературної України" за 1991 рік. Відтоді в суспільстві відбулося чимало змін, що ж до історичної номенклатури, то вона, як і скрізь, зберегла свої командні позиції. Гадаю, що в статті 1990 року той період в історії історичної науки, коли саме науки в ній і не було, знайшов правильну оцінку. Тож передрукую цей матеріал тут з невеликими змінами.

Історію України спіткала та сама доля, що й генетику та кібернетику: як науку її було заборонено. Тяглість її розвитку перервали, винищивши цілу генерацію фахівців. (Підірвано і її майбутнє, оскільки за останні десятиріччя загинула безліч історичних джерел). Замість науки "історії України" під тією самою назвою створено натомість пропагандивний апарат, що деформував суспільну свідомість.

Дуже ймовірно, що підказка про так звані білі плями історії - підступна й фальшива. Гадаю, що ми не маємо жадних білих плям: йдеться про цілковито зфальшовану картину, яку треба малювати заново. Зараз потрібний час не лише для того, щоб відкрити перед аудиторією пожадану "правду про нашу минувшину". Це зробить звільнена наука, але науку ще треба відтворити. Нормально внутрішній розвиток її має свою логіку і взаємну зумовленість складових, певну поетапність і послідовність. Як можна сподіватись на міцну будову, коли в неї пошкоджено й недоглянуто підмурівок? Що можна перебудовувати там, де ще не будували?

Чи не найкраще характеризує сучасний стан української історіографії та обставина, що для нового й новітнього часу досі не визначено самого предмету української історії. Її трактують як історію обласну, похідну від загальноімперських тенденцій і закономірностей. Так розглядають матеріал дев'ятнадцятого, а тим більше двадцятого століття. Скільки ж можна мислити загальноросійськими категоріями, розвиваючи звичайну схему "руської" історії, яку Михайло Грушевський розкритикував у відомій своїй праці ще 1904 року¹. Я просив би поміркувати над тим, чому саме історію України після 1917 року офіційні курси починають з так званої Великої жовтневої соціалістичної революції. Хіба це не фантом? 1917 року на всенській українській території не відбулося такої події, до якої можна було б достосувати це поняття. На Україні 1917 року виникла Центральна рада, що мала певні інституції, провадила державне будівництво, певну внутрішню й зовнішню політику. Але в офіційних курсах її внутрішньої історії не викладають. Її нема. Про що ж трактують офіційні історики? Який предмет їхніх студій?

Війна проти народу

Протягом останнього століття Україна пройшла через пекло. Виглядало так, ніби наш край перетворивсь на арену якихось глобальних сатанинських експериментів. У цілому українстві ми не знайдемо жодної соціальної групи, що не зазнала б втрат - від менших до тотальних. Більшовики методично винищували соціальну групу за групою, прошарок за прошарком. При цьому помітна особливість: винищували передусім усе найкраще, усе найталановитіше.

Іти треба здалеку, оскільки революція взяла початок із загальноросійського так званого визвольного руху, й можна простежити

наступність – від декабристів через народovolьців до більшовиків. Це помітив ще Ленін. У чомусь дуже присутньому вони були заодно. Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувся ідеологічний та економічний демонтаж української національної аристократії як класу. У роки громадянської війни її знищили або усунули за кордон. Зрештою національна аристократія пропала без останку. А що таке маєткова культура? Це архіви, що накопичувалися віками й де зберігалися листи, альбоми з віршами, спомини. Це старовинні книгозбірні, що теж складалися поколіннями. Це картинні галереї, портретні галереї, це порцеляна, кришталь, скло, це архітектура будівель, садово-паркова архітектура, нарешті сам тип людини, що тут культивувався, – все це знищено без сліду. В обласних музеях можна побачити хіба якісь випадково зацілілі портрети, кілька філіжанок і збірну меблю.

Протягом довоєнних років, що так ідилічно розписані в історичних курсах, мовляв, незважаючи на окремі перегини й відхилення, суть соціалістичної системи лишалась незмінна, – насправді Україна зазнала геноциду. Було винищено все міцне селянство, винищено стару українську інтелігенцію (родини вчителів, кооператорів, бухгалтерів), винищено духовний стан, винищено вже й перше советське покоління. Потім дві тоталітарні держави провели Україну через війну. Є, – здається, в Андрія Вознесенського, – віршик про такого собі пацана з нашого двору. Він лежав в окопі й треба було вставати в атаку. Він вставав на секунду пізніше.

Подумаймо над питанням, хто ж лишився? Хто взагалі лишився в цій країні, населенням якої протягом десятиріч маніпулювали найтемніші сили? Невже лишилися крадці?

Советські ідеологи найліпше почували себе чомусь у братовбивчій атмосфері громадянської війни й прагнули зберегти її стосунки якомога довше. Коли пройде дощ, – кажуть, що у воді кожен може побачити, що йому до вподоби за вдачею: один – відблиски зірок, другий – грязюку. Справді, кому що. В античній Греції окремі міста не раз сперечалися за того чи іншого визначного діяча: кожне хотіло привласнити його собі й запевняло, що він народився саме в їхньому місті. Усім добре відоме те завзяття, з яким поляки залучають до своєї культури всі прикордонні явища, – польська мова твору, написаного в Києво-Могилянській академії, уже дає підставу завести його до питоменної польської культури. Усіх їх можна зрозуміти.

Тяжко зрозуміти ідеологів советської культури доби соцреалізму, які з іще більшим завзяттям і якоюсь затятістю, навпаки, відгороджувались від культурних здобутків, віддавали їх кому-будь. Особливо охоче советські ідеологи старших генерацій віддавали українських діячів своїм ідеологічним супротивникам. Згадаймо передусім Федора Вовка чи Миколу Хвильового, згадаймо Михайла Грушевського. Коли їх віддавали, це страшенно збіднювало культуру советську й потужно посилювало ідеологічних ворогів. Советські ідеологи діяли тверезо й свідомо, – вони щось же мали на увазі! Але в чому тут логіка? Навіщо все це робилося? Як наслідок однопартійності праглося до більшої і ще більшої чистоти рядів? Підібраності, перебраності й монолітності культурних діячів, що так і націлялися розповзтись із однієї обійми хто куди? Або попросту руйнували СРСР ізсередини?

Виходило так, що культура майже не накопичувалася, майже не наростала. Навпаки, по відомству советської культури час від часу влаштовували погром, лишавши тільки невелику групу офіційних класиків, що відігравали суто декоративну роль як символи того, чого не ставало. Недоторканих не було. У різні часи нагінки падали на академіків та орденоносців П.Тичину й М.Рильського, історика – члена-кореспондента Миколу Петровського й літературознавця – академіка Михайла Возняка. Кому в цій країні давали спокійно дожити і вмерти у власному ліжку? Звичайно, це залежало ще від розстановки сил у кожен даний момент. Але чи не найбезсумнівіші з усіх у цій, офіційній культурі лишалися Каганович і Брежнєв, чиї об'єктиви були чи не

найбездоганніші. Горбачов до кінця турбувався, щоб волосинка не впала з голови першого, а останні роки другого взагалі перетворились на перманентну реанімацію.

Історія як пропаганда

Свого часу редакція журналу "Більшовик України" повчала істориків цитатою з "Короткого курсу історії ВКП/б/", мовляв, матеріалістичне висвітлення минулого й сучасного завжди давало можливість партії "передбачити хід подій і розпізнати не тільки те, як і куди розвиваються події тепер, але й те, як і куди вони повинні розвиватися в майбутньому". Маючи подивугідні амбіції щодо знання майбутнього, режим, природно, вважав себе за монополіста на розуміння минулого. Натомість за всю історію советської влади ніхто й ніколи не нагадав советським історикам благородного повчання перського царя Наср-ед-дін-шаха його двірському історіографові Різа-кулі-ханові: "Не викривлюй опису подій. Перемогу зображай як перемогу, а поразку описуй як поразку"². Оскільки советському управлінчому апаратові ніколи не йшлося про об'єктивний аналіз подій, що звалося буржуазним об'єктивізмом, від істориків вимагалось виключно обслуговування поточного політичного моменту, а політика, як казав товариш Сталін, -- "грязное дело". Отже, протягом десятиріч офіційні історики безсоромно твердили, що голоду в Україні не було, що Українську Академію наук заснували більшовики на початку 1919 року, що УРЕ -- це "перша енциклопедія українського народу", що в тридцятих роках українська советська історіографія зробила крок уперед, а кримінальний злочинець Муравйов при погромі Києва лишень "перевищив повноваження".

Перетворені на пролетарів розумової праці, дослідники були відчужені як від історичних джерел, так і від засобів друку. У неминучій залежності від їхніх роботодавців трактування й головні висновки їхніх студій були завжди наперед відомі. Тому трохи комічне враження справляє тепер серйозне ставлення одного еміграційного історика у його доповіді 1962 року до начебто сміливих критичних виступів провідних українських советських істориків В.Стрельського й Ф.Лося після XX з'їзду³. Думається, що ці вчені критикували тоді сталінський період рівно настільки, наскільки це їм дозволили і, більше того, навіть доручили. Так само, додам, треба зовсім не розуміти обставин, щоб похвалити вченого за те, що в умовах т. зв. застою він писав за планом Інституту історії, умовно кажучи, про козацтво. Навпаки, оскільки репертуар тем і перелік виконавців завжди ретельно обговорювались і затверджувались на високих рівнях, ясно, що важливу україністичну тему будь-кому не довіряли. Хочеться зумисне загострити питання, щоб перейти до проблеми свободи волі.

Чи має підстави таке знецінення особистих ініціатив істориків? Офіційні історики лицемерно покликаються на диктат командно-адміністративної системи, без якого вони, мовляв, гори перевернули б. Насправді номенклатурні історики обслуговували сталінську, а потім брежнєвську ідеологічні машини й були однією з частин цих машин. Заперечити таку точку зору зможе той, хто назве факти, коли історик, перебуваючи в офіційній системі, працював іще й для святої науки, так би мовити, "в стіл". На превеликий жаль, таких фактів немає зовсім, бо навіть ушлявлена праця М.Брайчевського передбачалась для офіційного друку, і їй не пощастило тільки через зміну курсу. Як казав блаженний Августин, коли правда має бути скандалом, -- нехай би був і скандал. Але такі матеріали, як стаття Федора Шевченка "Про суд історії"⁴ проходилися хвилиною по воді, а історіографічне море лишалось не порушене.

Треба визнати, що в застійні часи історики мали доступ до архівних фондів, включаючи закриті, відповідно до своїх тем і форми допуску. І лишається фактом те, що вони ніколи не підводили. Система сама в собі була остільки бездоганна, що протягом десятиріч не дала жодного збою. Із усіх відділів Інституту історії найкраще працював, умовно кажучи, відділ кадрів.

предметом наукового вивчення, і кожен загін ідеологів знайде там своє місце. Зараз можна констатувати хіба, що створена в нашій країні організація була надзвичайно дорога, віднімала від інших сфер безліч людських рук і розумів. Але що, так би мовити, найпечальніше, в остаточнім рахунку вона виявилася жовсім нефективною й навіть нежиттєдатною. Вона витримала війну, але не витримала методичного підкопування й горбачовського демонтажу ізсередини. Коли партію піддали пракуванню, ідеологи, зокрема номенклатурні історики, втратили під ногами ґрунт. Виявляється, вони були просто партійці, але вони не мали концепцій і світогляду. Зрештою, як це не парадоксально, вони не мали ідеології.

Гуманний до людей і корумпованих шахраїв і жорстокий до творців та ідеалістів, бюрократично-охоронительний світопорядок звів панівель і економіку, і світ природи, і світ людської моралі. Це начебто ясно: минуло кілька літ, як в окремих відомствах про це дозволено й базікати. Історична наука в Україні раз-у-раз декларує себе як такий собі заповідник імені академіка Скаби – цілком самостійний і незалежний від решти людей світ, де свої цінності, де обернена перспектива історичного процесу, а в повітрі коливаються страхолюдні фантоми, персонажі недолуго складених, бо щопленума редагованих мітів.

Шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, щоб нічого доброго про свій народ юнак чи дівчина з нього не могли довідатися. Якщо вірити авторам, то жодної світлої сторінки, жодного народного героя Україна ніколи не мала. Був один тільки Богдан Хмельницький, та й то тому, що жив думкою про возз'єднання з Росією. Якщо комусь цікаво, кого міг виховати такий підручник, – вистане вийти на вулицю в будь-якому українському місті. Ви зустрінете агресивні окрадені душі.

На тлі правди

Непростий і виснажливий процес демократизації суспільних стосунків, що тягне за собою зміщення партійних пріоритетів і деідеологізацію суспільної свідомості, змінює й ставлення до історіографічної спадщини української діаспори, а також українознавців неукраїнського походження. Безсторонній аналіз цієї спадщини раз-по-раз відкриває в ній такі вартості, що явно переважають наукову цінність праць відповідної тематики, що створили офіційні радянські історики. Можна назвати чималу низку ключових питань, де громадська думка, що змінюється в процесі перебудови, а також совість окремо взятих людей віддасть перевагу зарубіжній історіографії.

Ідеологічні екскурси радянських істориків періоду сталінізму й застою відзначаються засадничими від'ємними якостями. Йдеться про перманентне конструювання образу ворога, а також про огульні звинувачення частини українського народу, що з тих чи інших причин живе за державним кордоном. Відомі особи, що з року в рік старанно виконували "соціальне замовлення" й писали книжки й статті, що розкладали українську культуру: "Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України" (1960), "Фальсифікаторські вправи за океанських істориків" (1961), "Дружба народів СРСР и современные зарубежные фальсификаторы истории" (1967), "Фальсифікатори не ігноруються" (1967), "Чорне перо фальсифікаторів" (1968) і т. ін. Я називаю праці доктора історичних наук Реми Симоненка.

Лексика творів цієї категорії рясніє словами, що не вживаються в інтелегентному товаристві, як-от "буржуазно-националистическое охвостье", "сей клеветник, рядящийся в тогу ученого", "прислужник заокеанской империалистической реакции" і т.ін. Я цитую останню монографію доктора історичних наук Віталія Сарбея, що з'явилась у "Науковій думці" 1989 року з епіграфом із М.Горбачова⁴. Об'єктивно беручи, видання такого роду компрометували радянську владу, принаймні вони не здатні кого-будь переконати в перевагах марксистсько-ленінської ідеології. Характерну оцінку такій лектурі

деяк вишуканий письменний едипігант. У мене Савицьке у лист від 13 червня 1962 року: "Те саме, набагато ширша картина, який час від часу обдаровує нас Київ з воли і патрія Москви, мене вже перестало дивувати як динше, але пишу як суть. Не можу відпустити, чому саме Москва вибрала якраз цю безглузду мову в розмові зі свободи протипротивації, мову базарної баби і безприморних хуліганів. Це свідчить про який дурний, бо ж навіщо це безглуздо. Нікого така мова не може навіть обурити, а вже потім у чомусь перекопати. І певже воно цього не розуміють?". Якби не зажадали на певний антипротипротивації присяк цих міркувань, то вже тут у старому ідеологічному протистоянні перевагу доведеться віддати, природно, багаторазово відданому в українському союзу союзу союзу літературознавстві письменнику, та нік не союзу союзу ідеологів.

Слабкість союзу союзу історіографії легко виявити, коли зіставити міркування, що ідеологічно, тим і тут з одного й того самого питання.

Одне з найважливіших питань державного життя — це, природно, питання про міждержавні потенціали держави. В одному з союзу союзу історичних курсів, що випущено у світ після ХХ з'їзду, про це сказано так: "Під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду трудящі СРСР у 1933–1937 рр. добилися величезного збільшення 'Великої Армії, збільшення обороноздатності країни, що було однією з важливих умов успішного будівництва союзу союзу".⁴ Якби союзу союзу істориків обмежилися 1933–1935 роками, якби говорили не єзоповою мовою, а природним текстом, якби наводили доведені пояснення — "збільшення внутрішніх виробів в армії", "збільшення в'їзної колющої" тощо, все стало б на свої місця. Ставлять — він і є сталінським, але застатки пропаганди були ніби стрипожена. По суті своїй вона мала сталінський характер, але це була якась ушербна, недорікувата пропаганда. Головною прокламативною старою енкавистською звинувачення вона вже не була, а цю цілком солідаризувалися з ними, то крутили, ватакала, перетворюючи на порожнє пустодзвонство. У порівнянні з ними багато виражали ті ідеологічні супротивники, які говорили прямо, називаючи і незручні істини, а "таємничі" установи. Ті сотні публікацій про полі тридцятих років, що данинноподібно заглибилися зараз на наше суспільство, здається, ніби поговорюють протилежну ідейно наведені думку. Її висловив журналіст А.Височенко: "Руками Ежова вона (партія. — С.Б.) спаралитила по Тухачевському криваву тривогу. Всього 1937 рік і початок 1938-го пройшли під знаком масового, жорстокого нищення 'Червоної Армії. Свої досвідчений, випробуваний генералітет, надійний калібрний склади офіцера, тисячі нижніх чинів і солдатів вона тратила день за днем. Кожному задавалося — ще трохи, і війська в Союзу союзу Союзу зовсім перестане існувати. Підкреслюю, армія танула на очах не на фронті, бо такого не існувало, а за цілком мирних умов, у власній же країні. Партія та НКВД свідомо, в ежовського судистичною насолодою стинали її голову. Не забувайте, що війська називалося ще тоді "робітничо-селянське", тануло ж воно від рук того, хто його найбільше не любив і страхався, від рук самого Сталіна..."⁵ Так виглядають дві точки зору на одні й ті самі події. Ясно, що провідники союзу союзу союзу союзу істориків була фактом не науковою, а радше політичною діяльністю.

З точки зору сталінським дався в офіційній історіографії аналіз класових перетворень, що здійснювалися у країні зусиллями НКВД та ВКП/б/. В уже згаданому листочку 1967 року (подібні цитати-кліше можна взяти з будь-якого іншого курсу) знайдемо таке трактування цих подій: "Зміни у класовій структурі радянського суспільства, які відбулися у зв'язку з перемогою союзу союзу в СРСР, свідчили про те, що відмінності між робітничими класом і селянством, так само як і між ними класами та інтелігенцією, стираються. Певенство зникли економічні і політичні суперечності між ними. В результаті експлуататорських класів союз робітничо-селянсько-інтелігентський суспільства, що виникли, створилися морально-політична єдиність радянського суспільства, яка стала головною рушійною силою в їх спільній боротьбі за союзу союзу союзу союзу".⁶

Така благополучна картина здійснення соціальної утопії програє, коли її зіставити з пронизливим аналізом ситуації, що його здійснив видатний радянський вчений (до речі, він виконував доручення радянських спецслужб) Віктор Петров: "В провідні свої постанови, в тези "знищення класу" і "побудови безкласового суспільства" більшовизм вкладав не просвітницький, або ж економічний сенс, а насамперед буквальный і конкретний сенс фізичного знищення. До побудови безкласового суспільства більшовизм проступав через океани людської крові. Гасло знищення розумілося в усій нещадній і лютій наготі цього слова. Соціальна політика більшовиків носила антисоціальний характер"¹¹.

У мажорних тонах оспівувала офіційна історіографія досягнення в галузі науки, що мали місце в ті самі тридцять років. Розвиток науки, виявляється, був "успішний" і "невпинний", а в її прогресі "видаєтись значення" набирає постанова Президії ЦВК СРСР від 27 липня страшного 1933 року. При цьому невпинним тоном констатується хіба лише відставання теорії від вимог практики, необхідність наблизити науку до соціалістичного будівництва¹². Ціком інше оцінює події тих років видатна дослідниця історії Запоріжжя Наталя Полонська-Василенко, авторка двохтомної історії Української Академії наук. Яко живий свідок вчиненого над Академією погрому, вона писала: "В усіх галузях українського життя все більш панувала комуністична партія. Вона повела вперту боротьбу з авторитетом безпартійних діячів, зо всім, де почувалося прагнення відстоювати незалежність науки. [...] 1930 рік започаткував перехід добу, коли швидко руйновано академічні установи, а разом з тим традиції та наукові авторитети. Це привело до незлічених втрат так у людях, як і в створених Академією наукових працях"¹³.

Подібним чином стоїть справа і з висвітленням історії культури, що викладалася просто-таки з захватом. За панівною протягом десятиріч думкою, на розвиток літератури, зокрема на появу особливо талановитих творів вирішальний вплив мали знов же такі партійні постанови, передусім, наприклад, для даного періоду, постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року "Про перебудову літературно-мистецьких організацій". На думку радянських істориків, ця постанова викликала "велике творче піднесення у працівників літератури й мистецтва, значне пожвавлення літературного й мистецького життя в усій країні"¹⁴. Наскільки утилітарний був підхід істориків до мистецьких творів, які цінували в них ажніак не мистецький, а тільки-но ідеологічний потенціал, легко бачити з отакої оцінки: "Успішно розвивалося в республіці музичне мистецтво, хоча творчість композиторів ще відставала від завдань і вимог, які висувала соціалістична дійсність"¹⁵. Труднощі зводилися, мовляв, до "проявів грубої критики й адміністрування щодо письменників та працівників мистецтва, які допускали деякі збочення (!!) у своїй творчості. Чимало діячів літератури й мистецтва (Г.Д.Епик, М.Г.Куліш, Остап Вишня, З.П.Тулуб, І.К.Микитенко) зазнало репресій і припинило свою творчу діяльність". Пригледімося, як каламутять воду й фальсифікують факти. В один ряд ставлять письменників, що вижили й повиходили з таборів, із письменниками, що в таборах погинули. Перелік починають із Епіка, котрий у застінках заломився. Застосовують лицемірну формулу "припинили свою творчу діяльність"¹⁶. Нарешті, перед згадкою про репресії кажуть про "деякі збочення" діячів культури. Що це, коли не виправдання сталінських опричників, здійснюване вже після XX з'їзду за допомогою випробуваних казуїстичних прийомів?

Згадаймо й про телеграму Об'єднання українських письменників "Слово", відправлену 20 грудня 1954 року із Нью-Йорку на адресу Другого Всесоюзного з'їзду письменників. У цій телеграмі сказано: "Українські письменники -- політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР. 1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалися тільки 36. Просимо висвітлити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?" У

коментарях до цієї телеграми, поданих до зарубіжної преси, об'єднання "Слово" повідомило, що за його відомостями, 17 письменників було розстріляно, 8 -- наклали на себе руки, 175 -- були арештовані, заслані до таборів і іншими поліційними заходами вилучені з літератури (серед них можуть бути розстріляні і померлі в концтаборах)", 16 -- пропали без вісти і, нарешті, лише 7 померли природною смертю¹⁷. Наведені числа потребують, природно, уточнень, але що стосується загальної оцінки двох наведених вище позицій, то вона, мабуть, очевидна.¹⁸

Світла й тіні історіографії

Науковці здебільшого поділяються на тих, хто знає, і тих, хто не знає. Отже, внаслідок дзвінкового керівництва до науки прийшло багато осіб тієї, другої категорії. Як писав Ярослав Дашкевич, гарненькі дівчата "думають общепонятними категоріями про все, крім українознавства". Але якщо сучасний молодий історик виявляє прогалини в загальній освіченості, у фахових знаннях, брак вільної орієнтації у джерелах і літературі, особливо зарубіжній, не знає імен, не володіє вільно мовами, так само як і модерними методами дослідження, -- чи ж його у тому провина? Це таке діло: усі винні й ніхто не винний. Типова советська ситуація. Наші молоді вчені вчилися у людей, які вже самі небагато знали, і сподіватися на швидку регенерацію кадрів не випадає, тим більше, що зараз, скажімо, історичний факультет Київського університету дуже й дуже слабкий.

Низьку фаховість намагаються знейтралізувати у звичний спосіб -- великою кількістю працівників. У гарвардському україністичному центрі працює півтора десятки фахівців, в Інституті історії АН УРСР -- близько 180. Що ж заважає їм давати відповідну до своєї кількості гігантську наукову продукцію? Безперечно, ідеологічна цілеспрямованість, така організація, за якої пишеться й переписується те саме кілька разів, кожна редакція щоразу довго обговорюється на різних рівнях, тексти взаємно прочитуються, редагуються й узгоджуються (свого часу обговорення, для страху, записували навіть на магнітофон!), раз-у-раз з'являється потреба доконче щось змінити в структурі й щось скоротити, виникають формальні причіпки до зовнішнього вигляду рукопису, нарешті, багато часу забирає виконання директивних вказівок видавничих редакторів. Усе це страшенно подовжує шлях від робочого столу до друкарні, фатально зменшує продуктивність.

Жорстка централізація наукових досліджень і жорстока організація мали наслідком те, що в цілому офіційні історики вірою й правдою, ревно працювали на офіціоз і самі були ним. Якщо за кордоном існує статус *independent researcher*¹⁹, у нас найслабший член системи, скажімо, з будь-якого істфаку в порівнянні з найталановитішим дослідником із-поза системи, скажімо, провінційним краєзнавцем, мав без міри більші можливості і в одержанні матеріалів, і в публікаціях. Жоден, умовно кажучи, фастівський муніципалітет, навіть маючи бюджетні надлишки, не міг і не може закласти ні історіографічного осередка, ані наукового журналу. Одне слово, автономія науки й вищої школи, якою відзначалась так звана "тюрма народів" -- дореволюційна Росія -- з початку тридцятих років не діяла. Панував диктат командно-адміністративної системи, й історики в цій системі мали своє місце.

Тридцять п'ять років тому Лев Білас писав: "Такий теперішній стан "історичної науки" в "найпередовішій країні світу". Тому що даліше падіння годі собі уявити, автор цієї статті готовий сподіватися в майбутньому на краще"²⁰. Ці слова, на жаль, лишаються актуальні й досі.

Трагедія полягала в тому, що перспектива розвитку історичної науки була обернена, а система вартостей -- поставлена з ніг на голову. Якщо порядний вчений-емпірик хотів зробити більшу, загальнішу працю, то, підіймаючись східцями угору, заходив уже до задушливої пропагандивної сфери і мусив

ідеологізуватися. Почати й кінчити автореферат чи монографію треба було з цитат із Хрущова, Брежнєва, Черненко чи Андропова – в залежності від того, хто з них був у даний момент при владі. Треба було зробити обов'язкові реверанси в бік єдиної правильної марксистсько-ленінської методології. Відповідні рядки ніхто не прочитував, кліше перебігали очима як обов'язковий ритуальний елемент, від якого нікуди дітися, але без якого не обійтись. Якщо вчений хотів узагальнювати далі, він входив уже в море прямої брехні – спочатку, мовляв, по коліна, потім далі, а тоді там і тонує.

Скажімо, найкапітальніша праця Вадима Дядиченка – “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.” (К., 1959. – 532 с.), що має розлогу джерельну базу. Вчений розглянув тут діяльність центральних органів управління, гетьмана й генеральної старшини, а також управління полкове, сотенне й міське, організацію судівництва й козацького війська. Це гарна наукова праця, але вона не змогла б вийти, якби в огляді літератури Вадим Архипович не написав, що “найбільш реакційні погляди пропагував буржуазно-націоналістичний історик, ідеолог української буржуазії М.Грушевський” (с. 25) і що “справжня наукова розробка питань історії України [...] почалась лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції” (с. 30). Пізніше, входячи до історичної номенклатури, В.Дядиченко мусив написати похвальну статтю про Петра I й брати участь у всіляких відповідних організаційних і політичних акціях. Служити подібним чином і Богові, й мамоні мусив кожен історик, хто висувався наперед. У мене особисто про покійного Вадима Архиповича залишились найкращі спогади як про людину. Він міг би зробити незрівнянно більше добра, якби був вільний.

Я свідомо педалював формулювання “офіційна історична наука”, щоб показати її ненауковий, пропагандивний характер. Тепер мушу сказати, що поняття “історична наука в Україні” багато ширше, бо, крім пропаганди, покриває й власне історичні дослідження. Попри все на світі українська історіографія може пишатись працями, що мають і абсолютне значення, рівень яких високо підіймається понад застійні часи, у які писались. Інакше кажучи, це нормальний науковий рівень. Завдяки одвертій політичній неактуальності тематики автори мусили відбувати звичайний ідеологічний ритуал не щоразу. Протягом довгих років джерелознавство, прикладні емпіричні дослідження, медієвістика являли собою взагалі такі екологічні ніші, де легше дихалося і куди раз за разом спускалися, бувало, й начальники, щоб відчутти себе людьми й подихати свіжим повітрям. Здебільшого наукові ділянки, де було більше свободи, лишались у розпорядженні вчених, що стояли на нижчих щаблях службової драбини. Вони не належали до історичної номенклатури, одержували мізерні гроші (за свободу треба платити!), крім того, могли бути обмежені в доступі до закритих книжкових і рукописних фондів. Передбачалося, що менші службовці розробляють емпіричний матеріал, а історичне начальство “осмислює” його, роблячи з нього власне політику історії. Останні слова, останні узагальнення й формулювання уточнювались уже в ЦК, чия роль у розвитку советської історіографії досі не висвітлено. Природно, що з точки зору вічності зберегли свою вартість якраз конкретні розробки.

Як відомо, в СРСР встановилася думка про великі переваги озброєної марксистсько-ленінським вченням советської історіографії у витолкуванні емпіричних даних. Життя показує однак, що узагальнення й трактування потребують докорінної ревізії й заміни на нові праці, орієнтовані на загальнолюдські пріоритети. Навпаки, уся вартість советських історичних праць полягає в нових даних, добутих із першоджерел.

Візьмімо пірший-ліпший випуск серії “Історичні дослідження: Вітчизняна історія”, створений у найглухші роки. Випуск II – 1985 рік. Праці Ф.Шевченка “Шляхи сполучення України з Балканськими країнами в XVII-XVIII ст.”, М.Крикуна “Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI-XVIII ст.”, Г.Боряка “Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині

XVI ст." не мають якихось кон'юнктурних еквівоків, чесно й добросовісно, на рясній фактографічній базі, часто за першоджерелами розкривають ті чи інші сторінки нашого минулого. Зрештою, на застійні роки припадає діяльність М.Брайчевського, Яр.Дашкевича, Яр.Дзири, Яр.Ісаєвича, В.Ковалю, О.Компан, Ф.Шевченка, творами яких, то просто порядними, часом високоталановитими, а то й ще більше, українська історіографія може пишатися.

Що стосується офіційної історичної науки, то вона не витримала випробування застоєм. Якщо розглядати її навіть у тих своєрідних, звичних для неї самої категоріях, можна констатувати, що в ній перемогла тенденція до одноманітно парадного висвітлення дійсності. Віддавалася перевага широті тематики, коли ідеолог плавав над матеріалом, вибираючи з нього лише приклади, докази для своїх побудов. Найбільше уваги присвячували ювілеям революцій, війн і перемог. Навпаки, наукова новизна теми чи виконання, використання нових матеріалів ігнорувались. За браку дослідницької конкуренції, вільного обговорення хиб і прагнення до далекого незвіданого колимага історичної науки котилася все повільніше й усе відчутніше пробуксовувала.

Зараз з'ясувалося, що історична наука не витримала випробування перебудовою. Вона виявилася цілковито нездатною гнучко пристосуватись до зміненої кон'юнктури й озброїти владу аналізом нових перемін. Саме цим поменклатурна історіографія вищою мірою прислужилась горбачовській перебудові.

Конкретні дезидерати

В історичній науці на черзі стоїть розбудова альтернативних, незалежних структур і форм роботи. У часи Маланчука в Києві ліквідували такі серії, як "Київська старовина", "Середні віки на Україні", "Історично-географічний збірник", "Історичні джерела та їх використання", "Історіографічні дослідження в Українській РСР". Зараз треба або відновити ці видання, або започаткувати щось нове.

Загальна перспектива історичних досліджень відбиває звичайну оптичну ілюзію. Те, що ближче, видається більшим. Навчаючись наприкінці шістдесятих років на істфаці КДУ, ми з друзями порахували, що на перші півмільйона років нашої історії ("передісторичний" кам'яний вік) у навчальному плані відводиться у 22 рази менше годин, ніж на 50 років советської влади. Внаслідок такого підходу історичний масив розроблявся не органічно, оскільки дуже не рівномірно. Ідеться про створення умов для вивчення давніших історичних епох, не обмеженого якимись спеціальними рогатками.

Порівняно недавно тематика Інституту історії збільшилась на період Київської Русі. Давніший період, як і раніше, віддано археологам, хоч тільки історик, озброєний сукупністю джерел різних типів – даними антропології, етнографії, релігієзнавства, психології тощо, -- міг би створити синтетичну картину історії найдавніших часів.

Слабкість сучасних історичних досліджень першого тисячоліття нової ери виявилась в активній популяризації архаїзаторських тенденцій в сучасній художній літературі і в тій безсилій "гордій мовчанці", яку бережуть із цього приводу історики. Ідеться про старі дослідження істориків Ю.Венеліна й А.Вельтмана, мовознавців П.Лукашевича й М.Красуського, епіграфістів Є.Классена й М.Суслопарова і багатьох інших, що опинились осторонь магістральної лінії східно-слов'янської історіографії, не були між собою ніяк зв'язані, працювали в різних галузях на різному матеріалі, але прийшли до одних і тих самих висновків. Грубо кажучи, вони продовжили вітчизняну історію на багато віків і тисячоліть вглиб. Ці матеріали дають рясну поживу прозаїкам (І.Білик, С.Планида, Дм. Міщенко) і поетам (О.Коломієць, В.Ілля). Що ж до істориків, то вони досі не змогли опанувати цей різноманітний матеріал і

конкретно відповісти старим вченим-архаїстам і новим архаїстам — письменникам категоріях модерної історіографії — байдуже, позитивно чи негативно.

Ідеєю-фікс українських істориків-медієвістів стала думка про те, що вся всіляка національно-визвольна боротьба в період феодалізму провадилася виключно "за возз'єднання з братнім російським народом". Така точка зору не могла не збіднювати реальну картину, вона принижувала народ, що на всьому історичному шляху виявлявся нібито нездатим до утворення власної держави, — такий собі недержавний народ. Щоб підперти цю концепцію, історики намагалися не помічати існування Української козацько-гетьманської держави XVII-XVIII ст., що виробила свої власні інститути й налагодила механізм їхньої дії. Замовчувалася зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду. З цим пов'язується й недостатня увага до інтелектуальної й культурної історії України XVIII ст.

Доволі обмеженою виглядала у медієвістів джерельна база. Очевидно, вивчення дрібніших сюжетів, зокрема осібних персоналій затигло б у поле зору великі матеріали з історії інших народів. Можна сподіватися найсенсаційніших відкриттів від досліджень у турецьких архівах.

Винятково тенденційно розглядалася в українській советській історіографії політична історія початку XX ст. Уся вона зводилася до соціальних рухів робітників і селян, керованих обласними більшовицькими організаціями. Діяльність українських політичних партій всіляко замовчувалася — не було ні програм, ні діячів, ні діяльності.

Офіційні історики-марксистичні не створили фундаментальних праць із генези й розвитку феодальної формації в Україні, складання й еволюції соціальних груп, стосунків між ними, виникнення й розвитку феодального землеволодіння тощо. Більше того, історики не простудіювали суті соціалізму як утопії і як практики, характеру взаємовідносин між соціалістичною теорією, ідеологією й — практикою соціалістичної системи господарювання. Їхні розбіжності особливо яскраво видно тепер, коли система господарювання розвалилася на очах, а окремі постулати соціалістичної ідеології ще живуть у свідомості багатьох людей як не здійснений, тим часом зраджений, але бажаний для них ідеал яко мрія, яку вони безнадійно пробують припасувати до ситуації.

Советські історики ніколи не розглядали соціалізм в Україні — у світовому контексті. Вони ніколи не відповіли на питання, чому Україна, зрештою, й уся Російська імперія перейшли до побудови соціалізму, Монголія взагалі перескочила, обминула капіталізм, а країни Заходу як стали перші капіталістичними, так капіталістичними й лишаються. З другого боку, ніхто не запропонував переглянути цей матеріал в інших, не марксистських категоріях.

Справжня революція відбувається зараз в уявленнях про події 20-30-х років. На жаль, історики мало працюють з першоджерелами. Їх із головою накрила хвиля періодичної преси. Опрацьовуючи гори нового матеріалу, вони як правило, засвоюють і деякі журналістські підходи, не утруднюючи себе новим аналізом хоча б тогочасної преси. Не вивчається морально-психологічний клімат відповідного часу, усі аспекти конкретної реакції населення на більшовизм. В один ряд ставили й ставлять усі жертви репресій — включно із тими вчорашніми катами, що у взаємній боротьбі із собі подібними зазнали поразки. Психологічно не пояснено, чи могло так статися, щоб есери, меншовики, представники інших соціалістичних партій, що мали особистий досвід підпільної роботи і пройшли царські в'язниці, раптом сумирно й безгласно почали спостерігати за становленням тоталітаризму й спокійно чекати, поки їх не знищать усіх поодиноці. Неправда, щоб числення за кількістю населення Наддніпрянщина не знала ні опозиції, ані боротьби бодай за свою гідність, але тут лишається проблема доступності джерел. Не розгорнуто дослідження з історії Опору в сорокові роки — початок п'ятдесятих. Не вивчаються соціальні аспекти псування генофонду.

Деякі найкапітальніші труднощі нинішнього ладу коріняться, зокрема,

в безініціативності істориків, яку вони виявляли протягом довгих років. Як відомо, зараз найтривожніші державні проблеми лежать у площині економіки й міжнаціональних стосунків. Хочеться думати, що багатьох помилок можна було б уникнути, якби було розроблено, зокрема, історію української кооперації, її великий і корисний практичний досвід, тим більше, що на цю тему збереглося досить матеріалу. Так само не можна не пошкодувати, що українська історіографія не створила історії російського населення України, історії поляків, євреїв, німців, чехів, сербів.

Досі немає, крім монографії М.Брайчевського, капітальних праць і із історії церкви і взагалі релігієзнавства.

Не вивчено за джерелами, часто навіть не закріплено в джерелах історію відлиги 1956-65 років, її політичні й культурні аспекти, діяльність окремих діячів в обох таборах. Під дисидентські спогади не підведено для порівняння базу з документації їхніх кримінальних справ.

Із учнів і співробітників Михайла Грушевського пережили війну лише декілька осіб, та й то можливостей для нормальної роботи у них було вже обмаль. Офіційна історіографія досі не віддала належного історикам, які за правдиве висвітлення нашого минулого віддали своє життя – Наталії Мірзі-Авак'янц, Сергієві Шамраєві, Вікторові Юркевичу й багатьом іншим. "Їхні ж імена ти, Господи, віси".

При цій нагоді хочу ще раз нагадати про потребу складання історичної бібліографії й біографічних словників. Бо хіба нормально, щоб система архівних установ 52-мільйонної нації не подумала створити нічого, що можна було б поставити поруч праці Патриції Грімстед, виданої у Прінстоні? Зараз, коли йдеться про відновлення зв'язку часів, одна з дуже серйозних перешкод криється саме в інформаційній незабезпеченості історичної науки. Мабуть, тільки в СРСР можливо, щоб відділу наукової інформації із суспільних наук, що нібито існує при Академії (вул. Грушевського, 4, другий поверх), регулярно платили великі гроші за одверту симуляцію інформаційної роботи.

У нас ніколи не видавали українською мовою праць зарубіжних істориків-класиків, як-от Арнольд Джозеф Тойнбі. Незнайомі з модерними методами історичних досліджень, наші вчені прицоють так анахронічно, ніби живуть в африканській провінції.

Вилучені з культури імена, заборонені свого часу книжки. Повертати їх у науковий і читацький обіг – пряме завдання фахових істориків. Це їм би належало систематично й розважно відтворювати загублені культурні масиви, відновлювати тиражі знищених книжок, споряджаючи тексти розпорошеними відомостями у вигляді коментарів. Розстановка сил в історичній ієрархії склалась для цього просто фатально. Літератори, навпаки, легко розгорнули фронт і з залассям, відштовхуючи одне другого, кинулися на свіжий матеріал. Вигравши на цьому етапі, вони, щоправда, поставили під загрозу наступний: зараз-бо по літературних журналах перекрито дороги і молодій поезії, й молодій прозі.

Велику роль у тих змінах, що починають заходити, відіграє тиск знизу. Масиви історичної інформації вже плавають у суспільстві. Відійшло в минуле монополізоване державою "управління читанням", коли офіційні історики кидали "профанам" препарованими порціями свої кон'юнктурні конструкції під виглядом історичної істини. Навпаки, оці "профани" тепер самі починають діалог, оскільки мають у своєму розпорядженні факти, що суттєво корегують зпрепаровану картину історичного процесу.

Як кожна реформа, проваджувана згори, – тим більше, що на очах одного й того самого покоління вона вже не перша, – повільна й боязка реконструкція історичної науки підказує тим часом деякі питання. Перше з них – якою мірою нові погляди на історичний процес формують фахівці, а якою вони інспіровані

самим начальством? Друге – оскільки жорсткі рамки цих нових поглядів, чи знайдеться в них місце для вільного наукового пошуку? Третє – що гарантує вірогідність нових конструкцій на відміну від добре відомих старих? Четверте – про що, зрештою, йдеться, – про інсценізацію перебудови в науці чи про процес її справжнього відродження?

Оскільки перебудова, повторімо знов і знов, іде згори, організаційні зміни в історичній науці відтворюють поняття номенклатурних чиновників про її суть, стан і потреби. Вище себе, на жаль, не стрибнеш, і підняти сама себе за волосся людина теж не може. Виходить, що навіть за найкращих намірів схильного до змін начальства самі ці зміни санкціонуються лише в межах начальницьких уявлень.

Причина, чому досі справжня історична наука була неможлива в принципі, очевидна. Сучасна нам суспільна історична свідомість довго тривала в категоріях мітів. Єдиний гарант існування науки історії України – національна державність. Без української держави не могло бути української історії.

Потребуємо саморозвитку історичної науки, незалежного від волі президіального чи інститутського апаратів та угруповань учорашніх наукових (наукових?) диктаторів. Запорукою цього міг би стати незалежний журнал вільної історичної думки під добре відомою всім назвою “Наше минуле”.

Друге, що потрібно для успішного розвитку української історичної науки – реальне об’єднання обох її галузей – тієї, що в краю, і тієї, що в діаспорі. Зараз кожному видно, що в роки холодної війни і застою центр українознавчих студій вийшов поза територію. Праці таких визначних вчених, як Любомир Винар, Тарас Гунчак, Богдан Кравченко, Іван Лисяк-Рудницький, Олександр Оглоблин, Омелян Пріцак, Френк Сисин, Орест Субтельний та інші повинні бути легко приступні в Україні, а джерела мають бути приступні й тим, хто не писав ні про Леніна, ні про партію.

Отже, третє й останнє, без чого українська історіографія не зможе розвиватися, легко назвати в двох словах. Це свята свобода.²¹

Осінь 1990 р.

Відредаговано у липні 1992 р.

Примітки

- ¹ Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства. – Отдельный оттиск из сборника “Статьи по славяноведению”, [том] I. – СПб., 1904. – 7 с.
- ² Барсуков Николай. Жизнь и труды М.П.Погодина. Кн. 7. – СПб., 1893. – С.1.
- ³ Дяко Осип. Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін. Відбітка з журналу “Сучасність”. – Мюнхен, 1962. – Ч.12. – С.5.
- ⁴ Український історичний журнал. – 1967. – N 2. – С.45-54.
- ⁵ Толста Татьяна. Мы не маленькие // Совершенно секретно. – 1990. – N 4 (11). – С.4. Московський архівіст Діма Юрасов за періоджерелами писав роман “Брати Кагановичі”. Його начальник, забравши в нього текст, сказав: “Писати романи в нас дозволяється тільки письменникам. У тебе такого дозволу немає” (Чаликова Вікторія. Архівний ювілей // Нема. – 1988. – N 10. – С.154).
- ⁶ Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины: (период капитализма). – Киев: Наукова думка, 1989. – 244 с.
- ⁷ Український національний музей у Чикаго. Архів. Палери Л.Моссадза.
- ⁸ Історія Української РСР у двох томах, Том 2. К.: Наукова думка, 1967. – С.331.
- ⁹ Височенко А. СССР без маски. – Буенос-Айрес: Перемога, 1951. – С.55
- ¹⁰ Історія Української РСР. – С.371.
- ¹¹ Петров Віктор. Українські культурні діячі УРСР 1920-1940 жертви більшовицького терору. – [Нью Йорк:] Пролог, 1959. – С.7.
- ¹² Див.: Історія Української РСР. – С.410-411.
- ¹³ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. – Частина II. – Мюнхен, 1958. – С.9.
- ¹⁴ Історія Української РСР. – С.414.
- ¹⁵ Там само. – С.419.
- ¹⁶ Там само. – С.416.
- ¹⁷ Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження. – [Париж:] 1959. – С.12.
- ¹⁸ Див.: Полонська-Василенко Наталія. Українська Академія наук: Нарис історії. Частина I (1918-1930). – II (1931-1941). – Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СССР, 1955-1958. – 151, 216 с.
- ¹⁹ Onjlobyn Alexander. Ukrainian Historiography, 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academi of Arts and Sciences in the U.S. – Vol. V-VI. – New York, 1957. – N 4 (18). – 1,2 (19-20). P. 305-452.
- ²⁰ Крупницький Борис. Українська історіографія ХХ ст. //Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. – Мюнхен: УВУ, 1959. – С.112-138.
- ²¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // ЗНТШ. – Том СЛХХІІІ. – Париж, Чикаго, 1962. – С.7-111 (= Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою). Оглоблин Олександр. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – 87 с.
- ²² Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. – Мюнхен: УВУ, 1971. – 104 с.
- ²³ Бадаль Юрій. Зникнення і русифікація української історичної науки в Совєтській Україні // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1981. – Ч.1-4 (69-72). – С.83-97.
- ²⁴ Незалежний дослідник (англ.).
- ²⁵ Білий Д. Очерки истории исторической науки СССР [Ред.] // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1936. – Стор. 41 (7). – С.8.
- ²⁶ Див.: Літературна Україна. – 1991. – 3 січня. – Ч.І; 10 січня. – Ч.2.